

КЛИНКОВА ЗБРОЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ З ПОСЕЙМ'Я

Розглянуто корпус знахідок мечів та кинджалів скіфського часу, які походять з території басейну р. Сейм. Проаналізовано особливості їх хронологічного та територіального розподілу.

Ключові слова: клинкова зброя, меч, кинджал, випадкова знахідка, скіфський Лісостеп, Посейм'я.

Басейн Сейму займає екотонне положення між лісостепом та зоною мішаних лісів. У ранньому залізному віці ця територія була також північною окраїною розповсюдження лісостепових пам'яток скіфського часу Лівобережжя, які межували на півночі з населенням юхнівської культури. Звичною територією поширення останньої була вже лісова зона.

Уперше про тотожність пам'яток раннього залізного віку Посейм'я з синхронними матеріалами в інших частинах Лівобережжя написав І. І. Ляпушкін після своєї розвідки у 1947 р. [32, с. 286]. Дослідник розглядав весь басейн Сейму як ареал «зольничної культури» лісостепу. У 40–60-х роках пам'ятки західного Посейм'я згадувалися в роботах В. А. Іллінської. Вона пов'язувала їхню генезу з попередніми культурами доби бронзи та розглядала як північну периферію посульської групи [25]. Пам'ятки в Курській області після досліджень А. Є. Аліхової було віднесено до юхнівської культури, а наявність кераміки, тотожної лісостеповій, дослідниця пояснювала південним вектором контактів [2]. Подальші дослідження А. І. Пузікової довели все ж лісостеповий характер пам'яток у межах Курського Посейм'я [37; 51; 53], і у фундаментальній праці 1989 р. вони згадуються вже як окрема локальна група пам'яток на території Лівобережжя поруч з ворсклинською, посульською та сіверськодонецькою [57].

Основна відмінність Посейм'я від інших локальних груп полягає у великій кількості городищ відносно поселень, незначній площі укріплених ділянок, відсутності курганних могильників, поширеності перлиного орнаменту на кераміці.

У літературі існує два основні погляди на етнокультурні процеси, які відбувалися в Посейм'ї. Згідно з першим появу пам'яток у регіоні слід відносити до середини VI ст. до н. е. Заселення регіону відбувалося з півдня – басейнів Сули та Псла, на що вказує схожість матеріального комплексу обох регіонів. Починаючи з середини

V ст. до н. е. на території Курського Посейм'я матеріальний комплекс, притаманний лісостепу, змінюється на юхнівський [37; 51; 57]. Згідно з іншою думкою першочергово регіон був заселений юхнівським населенням, яке протягом VI–V ст. до н. е. співіснувало з лісостеповим на одних пам'ятках [21].

На сьогодні на території Посейм'я відомо 10 знахідок клинкової зброї скіфського часу¹. За винятком одного (Вири), всі екземпляри походять з території Курської області, чотири – з її східних районів. Усі клинки, окрім одного зразка з Кузіної Гори, є випадковими знахідками та не прив'язані до конкретних комплексів. Описані нижче зразки вже опубліковані в роботах Р. Ф. Вороніної, А. І. Пузікової, О. Н. Апалькова та О. О. Білінського, але дослідниками жодного разу не проводився аналіз усіх знахідок разом. У зв'язку з цим, а також застарілими відомостями про деякі екземпляри й появою нових аналогій, назріла потреба повернутися до цієї теми. Крім поданих нижче екземплярів, відомо ще принаймні два архаїчних зразки, які перебувають у приватних колекціях.

Розглянемо відомі екземпляри в хронологічній послідовності. Для зручності метричні показники в сантиметрах подано в таблиці, де *x* – ширина, а *y* – висота відносно осі клинка. Нумерація в таблиці відповідає нумерації на малюнках.

1. Кинджал з фондів **Курського** обласного краєзнавчого музею (інв. № 53147). Місце знахідки невідоме. Уперше опублікований О. Н. Апальковим [4, с. 69]. Руків'я з брускоподібним навершям та келермеським перехрестям, тритаврове, з бічними валиками та ребром хвостовика по осі. Клинок короткий, плавно звужений до вістря, лінзоподібний у перетині (рис. 1, 1). Форма цього екземпляра демонструє

¹ До цієї групи ми також залучаємо знахідки з сіл Канищево, Афанасівка, Рогозці та Ключ. Хоча вони розташовані в межах річки Оскол та Сосна, однак територіально наближені саме до Посейм'я.

класичний вигляд кинджалів келермеського типу [13, с. 156; 57].

Подібні екземпляри побутують відносно довго. Як аналогію першим треба згадати коштовний меч з епонімної пам'ятки – першого кургану Шульца біля станиці Келермес. За останніми розробками келермеські кургани датуються в рамках середини – другої половини VII ст. до н. е. [17, с. 104–105]. Наступною з-поміж аналогій привертає увагу серія коротких кинджалів з Тлійського могильника (поховання 106, 128, 164). Ці вироби походять з могил аборигенного населення Закавказзя і відносяться до часів появи скіфів у вказаному регіоні [59, с. 256].

У Причорноморському лісостепу відомо низку комплексів, які містять келермеські кинджали. Причому, судячи з дат цих поховань, вони використовувались протягом тривалого часу. Імовірно, найбільш раннім комплексом тут можна вважати поховання 1 кургану 6 біля с. Яснозір'я. На його архайчність вказує наявність серед поховального інвентарю муфтоподібних псалій з кінцем у вигляді кінського копита. Синкретизм цього виробу вказує на середину VII ст. до н. е. як можливу дату поховання [1, с. 58–59; 39, с. 98].

Іншим і більш пізнім виразним комплексом з келермеським кинджалом є поховання 2 Реп'яхуваті Могили. Датування імпортного посуду (мілеської амфори та іонійського глека) з цього комплексу є дискусійним [23, с. 175; 39, с. 86]; протилежний погляд висловлено у [20]. Утім, ми схилиємось до традиційної думки дослідників, котрі визначають час побутування таких виробів у межах першої половини VI ст. до н. е. [43, с. 31–32; 49, с. 26–27]. Тому, з огляду на

сказане вище, дату кинджала слід обмежити не вужче, ніж друга половина VII – перша половина VI ст. до н. е.

2. Кинджал з фондів **Курського** обласного краєзнавчого музею. (інв. № 53148). Місце знахідки невідоме, вперше опублікований О. Н. Апальковим [5, с. 150]. Руків'я з брускоподібним наверхшам та вісімкоподібним перехрестям. Руків'я тритаврове, з бічними валиками та ребром хвостовика по осі. Клинок короткий, плавно звужений до вістря, лінзоподібний у перетині (рис. 1, 2).

У загальних рисах морфологія цього мініатюрного кинджала доволі близька до екземпляра, описаного вище. Єдина відмінність полягає в незвичній формі перехрестя. У часи складання зводу скіфської зброї А. І. Мелюковий був відомий лише один меч з таким перехрестям, який походить зі Старшої Могили. Через одиничність знахідки вона розглядалася вкупі з виробами з ниркоподібним перехрестям [40, с. 47]. Сьогодні корпус подібних екземплярів незначною мірою розширився. Варто згадати знахідки біля Ізюмівки в Криму [55, с. 280] та Хотіні в басейні Псла [8, с. 202]. Хоча через те, що наведені вироби знайдено поза контекстом, єдиною надійною аналогією лишається меч зі Старшої Могили. Згідно з останніми розробками цей комплекс датується кінцем VII ст. до н. е. [20, с. 92]. У цілому ж найбільш прийнятними рамками для розглянутого кинджала будуть середина VII – середина VI ст. до н. е.

3. Кинджал, знайдений біля **Линевого Озера** в околицях Курська [3, с. 34]. Зберігається в Курському обласному краєзнавчому музеї (інв. № 53080), має ниркоподібне перехрестя

Таблиця. Метричні показники екземплярів

№	Назва	Наверхшам		Руків'я		Перехрестя		Клинок		Загальна довжина, см
		х	у	х	у	х	у	х	у	
1	КОКМ 53147	5,3	1,5	2	8	6,2	3,8	3,6	20,6	33,8
2	КОКМ 53148	3,3	1,2	2	6,8	4	2,2	2,7	11,5	21,3
3	Линеве Озеро	5,2	1	2,5	8,5	6	4	3,5	20	34
4	Щигровський р-н	4,2	1	2	7	4,5	3	3,5	20	30,6
5	Тімський р-н (Канищево)	5,6	3,2	2,7	8	5,1	3,2	3,2	21,5	34,5
6	Вири	4	1,5	2,3	8	4,5	1,8	3	22,5	34
7	Кузіна Гора	–	–	1,8	8	4,5	2	3,5	20,5	32
8	Афанасівка	6	3,5	2,5	7,5	6,5	3	5	32	44,5
9	Рогозци	5,6	1,5	2,1	7	–	–	5	45	55
10	Ключ	4	2	2,2	7,5	5,5	2,5	4	39	50

та брускоподібне наверхшя. Руків'я двотаврове з бічними валиками підтрикутної форми. Лезо в перетині лінзоподібне, має два доли з нервною між ними (рис. 1, 3).

Цей екземпляр також є типовою архайчною формою. Найближчою аналогією для нього буде знахідка з кургану 77 біля с. Курилівка, в якому аналогічний екземпляр знайдено з трилопатеви-ми лавролистими наконечниками стріл та черпаком S-подібного профілю [30, с. 34]. Також подібний виріб знайдено в рові Трахтемирівського городища в комплексі з наконечниками стріл келермеського кола та іонійською розписною ойнохоєю. Остання датується першою чвертю VI ст. до н. е. [63, с. 82]. Схожий кинджал, але з пласким руків'ям, походить з кургану 4 біля с. Гладківщина, датованого кінцем VII – початком VI ст. до н. е. [22, с. 441]. Також подібні вироби широко представлені серед випадкових знахідок. Це екземпляри з Києва, Зеленого Саду [40, табл. 15, 9], Малого Карау [64, рис. 2, 2], Кобиляк [54, с. 210].

Отже, наведені паралелі вказують на другу половину VII – першу половину VI ст. до н. е. як найбільш вірогідний час побутування кинджала з Линевого Озера. Зазначимо, що більшість подібних архайчних кинджалів значною мірою

подібні не лише за морфологічними рисами, а й за метричними показниками. Їхня довжина здебільшого становить 30–33 см.

4. Кинджал зі Щигровського району Курської області. Оpubліковано О. Н. Апальковим без точної географічної прив'язки [5, с. 150]. Зразок має брускоподібне наверхшя та ниркоподібне перехрестя, котре збереглося лише з одного боку. Руків'я кинджала пласке, клинок плавно звужений до вістря, лінзоподібний у перетині (рис. 1, 4).

Загалом цей екземпляр є дуже близьким типологічно до описаного вище кинджала з Линевого Озера. Тому нема потреби ще раз обґрунтовувати його належність до архайчного часу. Проте масивні обриси клинка зближують щигровський кинджал з екземпляром з поховання 6 1909 р. з Ольвії, який датується часом близько середини VI ст. до н. е. за знайденими в комплексі трилопатеви-ми гостролистими наконечниками [56, с. 61]. Схожий екземпляр з кургану 16 біля Вишнівки в Криму відноситься вже до кінця VI ст. до н. е. Підставою для цього є сагайдачний набір, у якому переважають базисні наконечники [31, рис. 2]. Таким чином, неможливо датувати цей виріб вужче, ніж середина VII – третя чверть VI ст. до н. е.

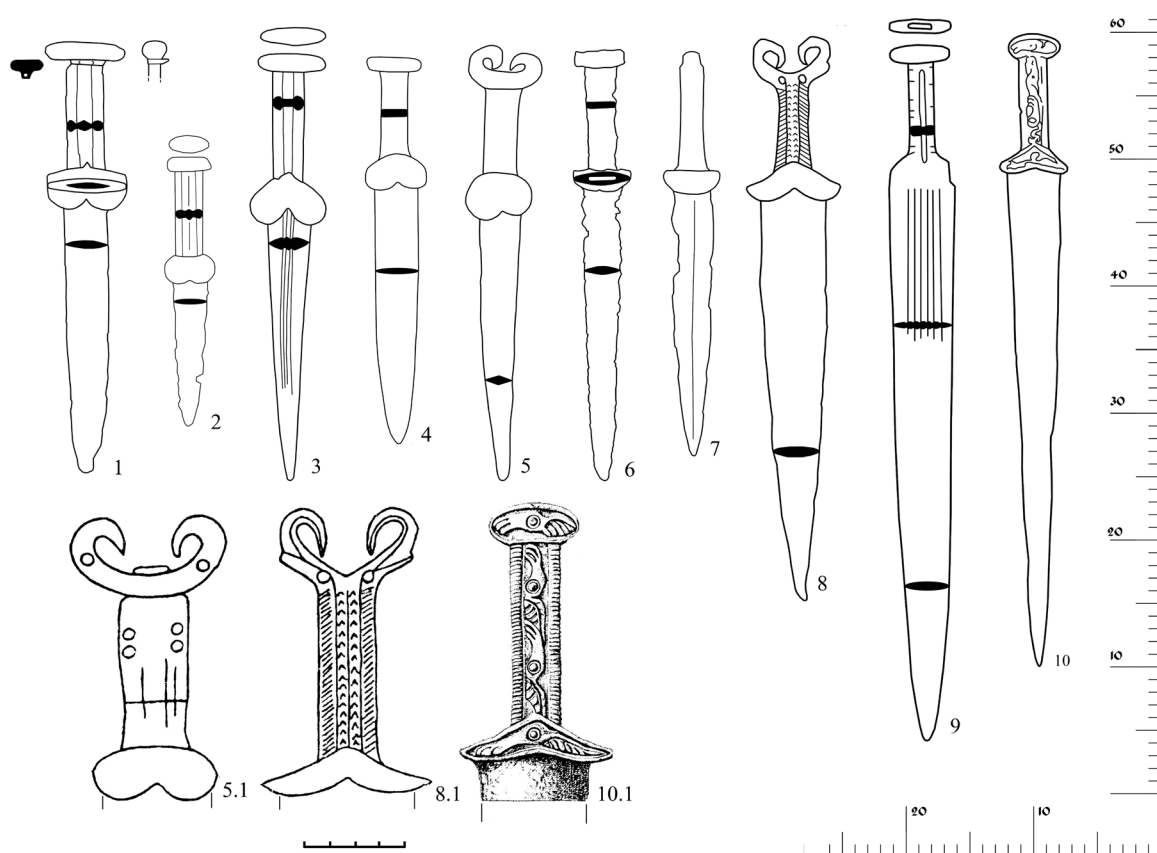

Рис. 1. Мечі й кинджали з Посейм'я: 1 – КОКМ 53147; 2 – КОКМ 53148; 3 – Линево Озеро; 4 – Щигровський р-н; 5 – Канищево; 6 – Вири; 7 – Кузіна Гора; 8 – Афанасівка; 9 – Рогозци; 10 – Ключ

5. Кинджал з **Тімського** району Курської області. Також зберігається в Курському обласному краєзнавчому музеї (інв. № 13852). Уперше опублікований без точної прив'язки [12, с. 130]. Має ниркоподібне перехрестя та волютоподібне навершя. Клинок у перетині ромбічний, на центральній частині навершя помітно паз для кріплення стрижня руків'я (рис. 1, 5).

Згодом ця знахідка була вдруге опублікована О. Н. Апальковим. Він оприлюднив зображення відреставрованого руків'я, на якому проявився циркульний орнамент. На думку дослідника, це свідчить про семантичне навантаження волют як голів хижих істот. Додатково автор побіжно вказав, що цей кинджал походить з с. **Канишево** зазначеного району [5, с. 150–151].

Найбільш ранні зразки цього типу з'являються в Північному Причорномор'ї у VI ст. до н. е. Маємо на увазі кинджал з поховання 5 Таманського некрополя, датованого серединою VI ст. до н. е. за знахідкою іонійського кіліка [16, с. 158]. Цим самим часом датується курган 13 могильника Славянка, де було знайдено подібний кинджал, хоча й з бронзовим руків'ям [11, с. 50].

Але не можна виключати можливості побутування на теренах Північного Причорномор'я кинджалів з волютоподібним навершям уже у VII ст. до н. е. Непрямим свідченням цього є знахідки подібних виробів в архаїчних похованнях на схід від Північного Причорномор'я (Каррас, Сержень-Юрт) та на захід від нього

(Кристешть) [33, рис. 2; 10, рис. 64]. Крім того, можна припустити, що «келермеський» меч із волютоподібним навершям із зібрання О. О. Бобринського також, найвірогідніше, міг походити із Середнього Подніпров'я.

У дещо зміненому вигляді кинджали з простим волютоподібним навершям та ниркоподібним перехрестям доживають до середини V ст. до н. е. У першій половині цього сторіччя такі вироби відомі з низки надійно датованих пам'яток. Тут слід згадати кинджал з поховання 10 некрополя Артющенко-2. Він датується другою чвертю V ст. до н. е. за знахідкою розписної ойнохої та миски [27, с. 204]. До цього ж часу відноситься поховання 1 кургану 1 біля Новорозанівки. Підґрунтям для такої дати є знахідка в комплексі сагайдачної бляхи у вигляді голови лося [65, с. 70].

Отже, наведені аналогії дають змогу віднести кинджал з с. Канишево до другої половини VI – першої половини V ст. до н. е. Карбована орнаментация руків'я характерна для виробів того ж хронологічного проміжку [35, с. 101–102; 58, с. 248]. Хоча спосіб кріплення навершя на черешок рукоятки, характерний для ранніх виробів з брускоподібним навершям, вказує на відносний архаїзм цього зразка.

6. Кинджал з с. **Вири** Білопільського району Сумської області було знайдено у 2011 р. під час оранки на полі [8, с. 200]. Він має сегментоподібне перехрестя та брускоподібне навершя, які сформовані з двох залізних пластин, наклепаних на пласку рукоятку. Клинок плавно звужений до вістря, лінзоподібний у перетині (рис. 1, 6). Зберігається у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею.

Група кинджалів із сегментоподібним перехрестям відносно нечисленна. На момент написання Зводу пам'яток скіфської зброї А. І. Мелюковій було відомо лише кілька таких екземплярів, котрі вона датувала VI–V ст. до н. е. [43, с. 53]. Подібні вироби, але з антенним навершям, дослідниця взагалі не мала змоги датувати, оскільки всі чотири відомі на той час екземпляри (Гамарня, Вовківці, Старосілля, Роменський повіт) були випадковими знахідками [40, с. 55].

З часом колекція аналогічних виробів значно поповнилася знахідками з добре датованих комплексів. Завдяки цьому можливо відносити кинджали із сегментоподібним та прямокутним перехрестям до другої половини VI – першої половини V ст. до н. е. Ця думка висунута на підставі дат низки комплексів, де містились аналогічні зразки озброєння. Частина з них датується за сагайдачними наборами, у яких переважали

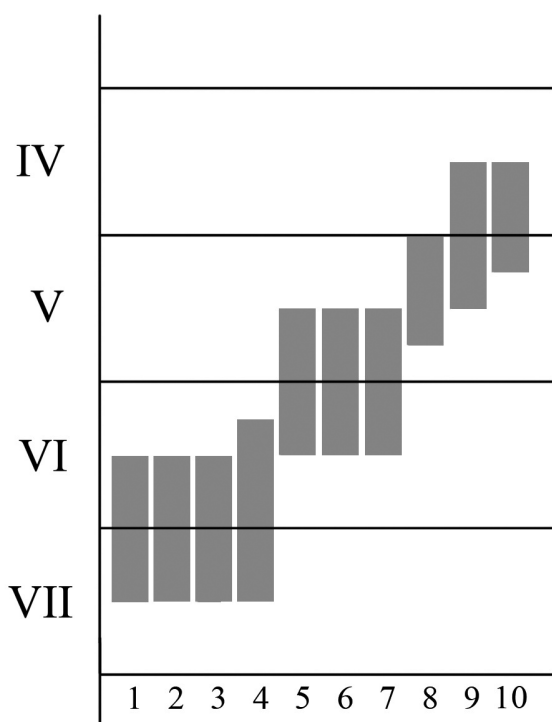

Рис. 2. Хронологічний розподіл зразків озброєння

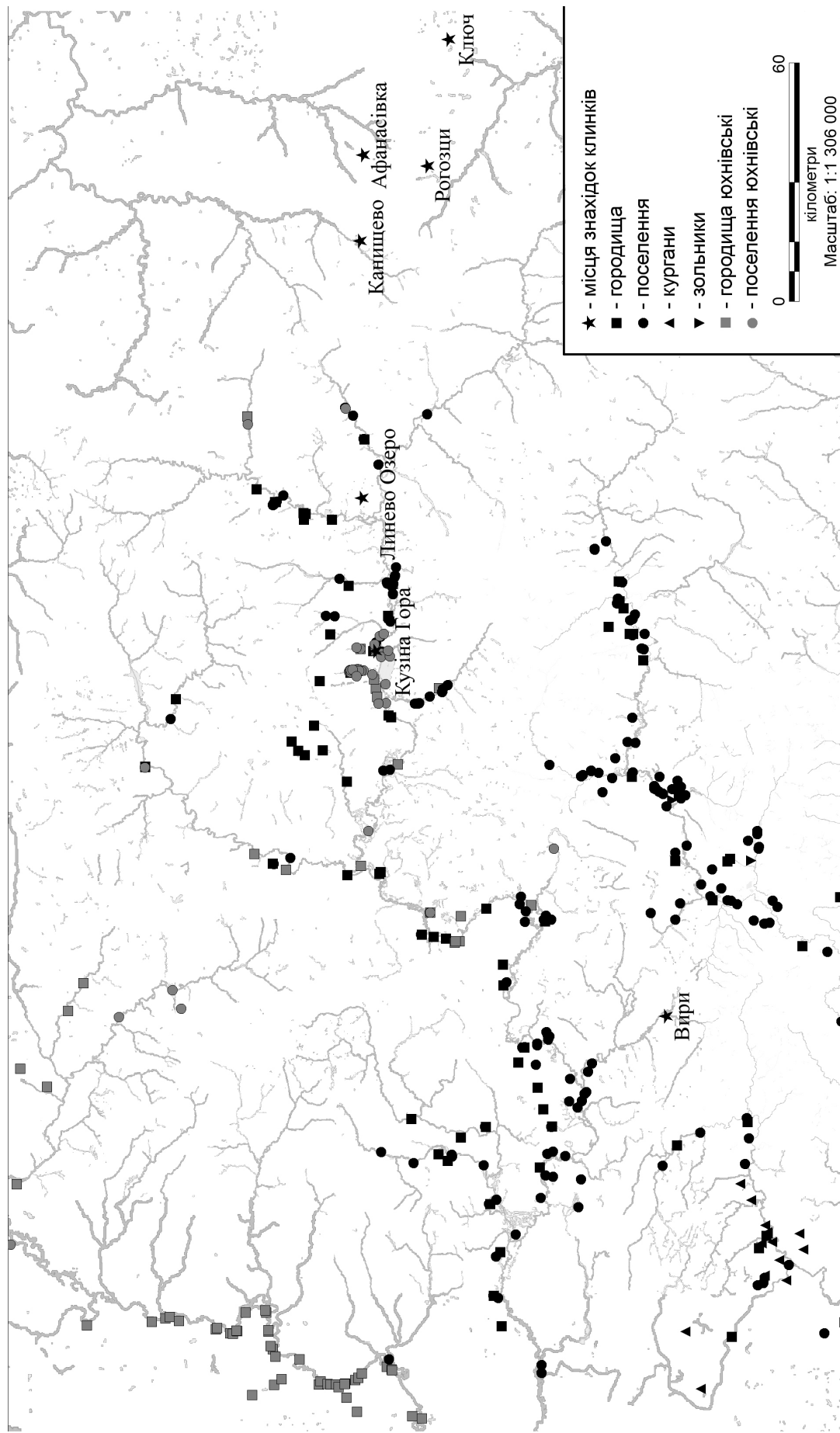

Рис. 3. Місце знахідок зброї серед пам'яток осілогі в регіоні

базисні наконечники стріл [див., наприклад, 31, с. 20]. Інші поховання віднесено до цього часу завдяки античному імпорту [31, с. 31].

7. Аналогічний екземпляр було виявлено А. Є. Аліховою на городищі **Кузіна Гора** (Курчатівський район Курської області). Єдина відмінність полягає в тому, що клинок останнього має ромбічний перетин, а наверхівка втрачено (рис. 1, 7). Хоча за формою хвостовика, вірогідно, наверхівка цього екземпляра також було брускоподібним [67, с. 144]; протилежну думку див.: [12, с. 132].

Наведений зразок, безумовно, відноситься до раннього періоду існування пам'ятки. За знахідками заушних сережок з гладким щитком (такі вироби виходять з ужитку в кінці VI ст. до н. е.), античного кіліка та чорнофігурної чаші, які датуються останньою чвертю VI ст. та межею VI–V ст. до н. е., цей шар можна датувати серединою VI – першою половиною V ст. до н. е. Цим же часом, очевидно, і слід датувати цей та попередній зразки.

8. Меч із с. **Афанасівка** Советського району Курської області. Випадкова знахідка, опублікована Р. Ф. Вороніною [12, с. 132]. Зберігається в Курському обласному краєзнавчому музеї (інв. № 21517). Цей виріб має метеликоподібне перехрестя та волютоподібне наверхівка, оформлене у звіриному стилі. Детальне зображення руків'я цього меча було опубліковане О. Н. Апальковим [5, с. 151]. Наверхівка виконана у вигляді двох голів хижаго птаха з виділеним довгим дзьобом. Біля основи голів зображено два ока. На поверхню рукоятки нанесено чотири ряди насічок (рис. 1, 8).

Найближчою аналогією мечу з Афанасівки можуть бути вироби з Перещепинського могильника. Мова йде про меч з кургану 3/2002, датованого другою – третьою чвертю V ст. до н. е. за знахідкою фасоської амфори та складом сагайдачного набору, де переважали наконечники з баштоподібною голівкою та виступаючою втулкою, а також меч з кургану 13, поховання 1, датованого останньою чвертю V ст. до н. е. за хіоською амforoю [36, с. 150–152]. Тож меч з Афанасівки слід датувати в рамках горизонту двох названих комплексів – другою чвертю – кінцем V ст. до н. е.

9. Залізний меч із с. **Рогозці** Тімського району Курської області було знайдено в 1974 р. під час проведення земляних робіт [5, с. 149]. Зразок має брускоподібне наверхівка та руків'я, оздоблене повздовжнім жолобком та насічками по ребру. На те, що перехрестя втрачено, вказує стандартний тупий кут між рукояткою та клинком,

притаманний для зразків скіфського типу. Це відрізняє поданий екземпляр від синдо-меотських мечів, котрі виготовлялись без перехрестя і в яких перехід від рукоятки до клинка оформлювався під прямим кутом². Клинок має форму витягнутого трикутника, лінзоподібний у перетині. З обох боків на верхній третині клинка нанесено шість долів (рис. 1, 9).

Автор першої публікації цього екземпляра пропонує датувати його IV–III ст. до н. е. на основі аналогій із віддалених савроматських та синдо-меотських пам'яток [5, с. 149]. Незважаючи на те, що відсутність перехрестя ускладнює інтерпретацію, меч має низку інших виразних рис, котрі дають змогу дещо уточнити його датування.

По-перше, наверхівка меча з с. Рогозці має заокруглену брускоподібну форму, притаманну для доволі широкого проміжку часу. Уперше наверхівка подібного обриса фіксується на межі VI–V ст. до н. е. на церемоніальному мечі з кургану 6 біля с. Олександрівка [29, с. 97]. Згодом вони побутують паралельно з волютоподібними та овальними аж до кінця скіфського часу. Одним з останніх екземплярів з брускоподібним наверхівкам можна вважати меч з групи 3 кургану 3 біля с. Старий Мерчик, датований серединою – другою половиною IV ст. до н. е. [19, с. 77].

Жолобок на рукоятці, можливо, є рудиментарною ознакою, що дісталась у спадок від архаїчних дво- та тритаврових виробів. Ця риса простежується на подібному мечі з с. Нові Кайдаки. Зауважимо, що останній має доволі близькі метричні показники до меча з с. Рогозці [18, с. 79]. Але, на жаль, теж є випадковою знахідкою³.

У цілому неглибокі жолобки та насічки вздовж рукоятки притаманні для виробів V – початку IV ст. до н. е. і трапляються переважно разом із волютоподібним наверхівкам. Але насічки відомі і на мечах із брускоподібним наверхівкам. Зокрема, найближчим є вже згадуваний виріб з кургану 12, поховання 1 Перещепинського могильника, який датується першою половиною IV ст. до н. е. [36, с. 156].

Канелюри на клинку – це також риса, яка побутує протягом довгого часу. Уперше вони фіксуються на клинках окремих кинджалів «з Т-подібним руків'ям» [11, с. 154], або «тип Феттерсфельде» за Д. А. Топалом. Ці вироби ми

² Варто зазначити, що автор першої публікації цього меча дотримується протилежної думки [5, с. 149].

³ Форму перехрестя меча з с. Нові Кайдаки визначено доволі умовно. Адже його було знайдено під час розробки кар'єра і він потрапив до Дніпропетровського національного музею значною мірою деформованим. У публікації колекції клинкової зброї було подано вже реконструкцію його форми.

схильні датувати кінцем VII – кінцем VI ст. до н. е. на підставі дат кургану 25 біля с. Хапри та знахідки з Феттерсфельде [66, с. 488; 57, с. 112].

Постійно такі канелюри трапляються з середини V ст. до н. е.⁴ на клинках солохинського типу. Причому особливості розташування канелюрів на мечі з с. Рогозці більш подібні саме до цих виробів. Найбільш ранньою знахідкою кинджала цього типу можна вважати екземпляр з кургану 2 біля с. Гладковщина [22, с. 77] та Софіївки [26, рис. 10]. Далі вони побутують до першої чверті IV ст. до н. е. Це знахідки з Перещепинського могильника, що датуються часом близько третьої чверті V ст. до н. е. (курган 3/2002) [36, с. 150] та кінця V – початку IV ст. до н. е. (курган 13, поховання 1) [36, с. 151]. Хоча слід зазначити, що в одиничних випадках канелюри простежуються на клинках мечів типу Чортотлик, які відносяться до IV ст. до н. е. [62, рис. 7]. Проте за формою клинка меч з с. Рогозці наближається до масивних екземплярів V ст. до н. е., як-от мечі з Кулешівки [40, табл. 16, 8], Хортиці [46, табл. 8] та Броварків [17, табл. 29].

Тож, сумарно, за сукупністю ознак, меч із с. Рогозці максимально вузько можна датувати в рамках другої половини V – першої половини IV ст. до н. е. Утім, згідно зі спостереженнями Д. А. Топала, дату цього меча можна звизити до другої половини V ст. до н. е. Як опорну аналогію запропоновано меч з кургану 3, поховання 2 могильника Житков-П, який, своєю чергою, датується третьою чвертю вказаного сторіччя за паралелями з Першою Завадською Могилою [62, с. 137].

10. Меч із с. Ключ Горшеченського району Курської області. Зразок було виявлено на полі під час оранки, в 1974 р. передано до фондів КОКМ [50]. Має овальне навершя та псевдотрикутне перехрестя. Клинок у формі витягнутого трикутника, лінзоподібний у перетині (рис. 1, 10). За морфологічними ознаками цей виріб відноситься до так званих мечів «типу Чортотлик», за Д. А. Топалом [62, с. 129].

Дата епонімного комплексу дослідниками оцінюється по-різному. Згідно з останніми розробками його хронологічні рамки обмежуються останньою третьиною IV ст. до н. е. [1, с. 268] або серединою – третьою чвертю IV ст. до н. е. [43]. У цілому ж цей тип перебував у вжитку доволі довго, від кінця V до III ст. до н. е.

⁴ Існує думка, що подібні канелюри можуть побутувати і на більш архаїчних кинджалах [6, с. 25]. Вона була висунута на підставі наведеного вище кинджала з Линевого Озера. Графічне зображення цього екземпляра справді може справити враження, що на клинок нанесено кілька жолобків. Проте перетин клинка вказує на те, що на ньому оформлена лише одна нервюра [3, рис. 1]. А це є більш ранньою рисою.

Певний інтерес становить оздоблення меча. Руків'я прикрашене у звіриному стилі. По його краях ідуть два валики, розчленовані насічками. Імовірно, такі насічки є імітацією обмотки. Поверхня руків'я в середній частині прикрашена схематичними зображеннями двох лосиних голів у профіль. Вони вирізняються чітко виділеним круглим оком, яке розташовується у верхньому кутку перехрестя. Своєю чергою, морда та вухо, які заповнюють простір лівої та правої половини перехрестя, виділяються рельєфними насічками по контуру. Ще по одному аналогічному зображенню лосиної голови нанесено на перехрестя та навершя.

З кола аналогічних виробів подібний декор мають кілька екземплярів. Передусім це низка випадкових знахідок з Середнього Подоння, представлена знахідками з Кінь-Колодязь [38, рис. 51, 22], Чічеріно [38, рис. 51, 20], Липецького району [28, с. 126]. Єдиним відомим нам комплексом, у котрому містився б аналогічний меч з таким декором, є вже згадуваний курган 3, поховання 2 могильника Житков П, який було датовано відносно раннім часом для мечів цього типу – третьою чвертю V ст. до н. е. Підставою для датування є особливості декору платівок дерев'яної чаші [62, с. 137].

Про настільки низьку дату для цієї знахідки свідчать паралелі в оздобленні з мечами типу Солоха. Один з них походить з кургану 3, поховання 2 Перещепинського могильника. Цей комплекс було віднесено до пізньої, третьої хронологічної групи некрополя останньої чверті V – першої половини IV ст. до н. е. [36, с. 156]. Зауважимо, що на цій самій пам'ятці фіксуються перші вироби чортотлицького кола з овальним навершям. Мова йде про меч з кургану 12, поховання 1, датованого цим часом [34, с. 14]. Власне, і сам епонімний меч із Солохи має подібний орнамент з двох лосиних голів на руків'ї та однієї на перехресті. Нагадаємо, сьогодні дослідники схильні датувати впускне поховання, звідки походить цей екземпляр, першою чвертю IV ст. до н. е. [1, с. 228; 44, с. 244].

Тож можна припустити, що подібні чортотлицькі мечі, оздоблені лосиними головами, можуть бути одними з перших представників цього типу і відноситись до часу співіснування солохинських та чортотлицьких типів [62, рис. 7]. Тому розглянутий меч з с. Ключ можна віднести до кінця V – першої половини IV ст. до н. е.

Підсумовуючи, розглянуті екземпляри можна розділити на три хронологічні групи (рис. 2), які загалом відповідають періодизації скіфської історії.

Перша група, представлена чотирма зразками (КОКМ 53147, КОКМ 53148, Линево Озеро та Щигровський район), репрезентує період середини VII – середини VI ст. до н. е. Морфологічно вони представляють два типи архаїчних клинків. До першого, келермеського, належать два зразки з фондів КОКМ. Найімовірніше, ці знахідки осіли в регіоні ще до появи тут стаціонарних пам'яток. Оскільки точне місце знаходок невідоме, пов'язати їх з конкретними подіями складно, можна лише припустити їхній зв'язок зі знахідками, які походять з лісостепоного Подоння [15]. Дослідники пов'язують їх осідання з первинним освоєнням скіфами межиріччя Волги та Дону на їхньому шляху з Кавказу [14; 15]. Інші два зразки знаходять численні аналогії серед випадкових знахідок у Подніпров'ї [7]. Ці екземпляри можна пов'язувати із серією походів номадів на територію сучасного Лівобережного лісостепу.

Друга група, представлена трьома знахідками (Вири, Кузіна Гора та Канищево), відноситься до середини VI – середини V ст. до н. е. Територіально знахідки рівномірно розпорошені по всій території басейну Сейму із заходу на схід. Звертає на себе увагу знахідка кинджала в культурному шарі одного з городищ (Кузіна Гора). Проте брак інформації про пам'ятку не дає змоги робити з цього факту певні висновки.

Третя група складається з трьох знахідок (Афанасівка, Рогозці, Ключ), які відносяться до середини V – середини IV ст. до н. е. Хронологічно ці зразки належать до часу, коли Посейм'я було зайнято населенням юхнівської культури. Територіально знахідки сконцентровані у східних районах Курської області на вододілі між верхів'ями Осколу, Сосни та Сейму. У цьому ж регіоні було знайдено й кинджали з Канищево та Щигровського району. У ландшафтному

відношенні ця місцевість являє собою високу вододільну ділянку, де сконцентрована основна маса курських чорноземів, які сформувалися на степових ландшафтах [41]. У цьому регіоні відома велика кількість курганів, які, на жаль, мало досліджувалися. На сьогодні є дані лише про відкриті тут поховання доби бронзи [52]. Обстеживши місця знахідки меча з с. Ключ, А. І. Пузікова відзначала наявність курганів поруч із місцем знахідки [50, с. 213]. На нашу думку, є всі підстави вважати, що степове межиріччя Сейму – Сосни – Дону – Осколу в цей час населяло кочове населення, яке й лишило тут велику кількість курганів. Не виключено, що знахідки походять саме з цих розораних курганів.

Також цікаво відзначити просторове розміщення всіх клинків (рис. 3). Як видно на карті, вони утворюють лінію, спрямовану в широтному напрямку. Таке розташування дає підстави повернутися до реконструкції давніх шляхів регіону. Можливо, ми маємо справу зі шляхом, що проходив від пам'яток Посулля на схід. Кінцевою точкою цього маршруту, ймовірно, були пам'ятки скіфського часу в околицях Воронежа, що підтверджує висловлені раніше припущення [7, с. 179; 9, с. 42].

Таким чином, спираючись на хронологічний розподіл клинків, слід визнати постійну присутність кочовиків у регіоні протягом усього скіфського часу. Наявні на сьогодні дані не дають можливості пов'язати знахідки з етнокультурними процесами, які відбувалися в середовищі осілого населення. Проте концентрація різночасових знахідок у східних районах Курської області в поєднанні з місцевими степовими ландшафтами, можливо, вказує на постійне перебування тут кочовиків, що давало змогу контролювати пересування між Посуллям та пам'ятками в басейні Дону.

Список літератури

1. Алексеев А. Ю. Хронография Европейской Скифии / А. Ю. Алексеев. – СПб. : Изд-во Государственного Эрмитажа, 2003. – 415 с.
2. Алихова А. Е. Древние городища Курского Посеймья / А. Е. Алихова // МИА. – 1962. – № 113. – С. 86–129.
3. Апальков А. Н. Находки скифского времени в Курском Посеймье / А. Н. Апальков // ПАЭ. – 1993. – Ч. 1. – С. 83–85.
4. Апальков А. Н. О находках раннескифских акинаков на территории Курской области / А. Н. Апальков // ПАЭ. – 1992. – Ч. 1. – С. 69–71.
5. Апальков А. Н. Находки предметов вооружения скифского времени в междуречье Сейма и Сосны / А. Н. Апальков // РА. – 1995. – № 2. – С. 149–152.
6. Бабенко Л. И. Находки скифских кинжалов на Харьковщине / Л. И. Бабенко // Эпоха раннего железа / Институт археологии НАН Украины. – К., Полтава : [б. и.], 2009. – С. 19–29.
7. Билинский О. Случайные находки мечей и кинжалов скифского времени на Днепровском Левобережье / Олег Билинский, Александр Шелехань // Археологические и лингвистические исследования : материалы Гумбольдт-конференции. – К., 2014. – С. 170–186.
8. Білінський О. О. Нові знахідки кинджалів скіфського часу із території Сумщини / О. О. Білінський // Сумська Старовина. – 2011. – № 35. – С. 200–204.
9. Болтрик Ю. В. Басовское городище – центр Посульского узла памятников эпохи раннего железа / Ю. В. Болтрик, Е. Е. Фиалко // Древности. – Харьков : Бизнес Информ, 1995. – С. 40–43.
10. Брумяко И. В. Ранние кочевники в Европе / И. В. Брумяко. – Кишинев : Высшая антропологическая школа, 2005. – 358 с.
11. Волкобой С. С. Скифский могильник «Славянка» у с. Шолохово на Днепропетровщине / С. С. Волкобой, В. Н. Шалобудов, В. А. Лихачев // Курганные древности Степного Поднепровья III–I тыс. до н. э. – 1979. – Вып. 3. – С. 45–60.

12. Воронина Р. Ф. О некоторых кинжалах и акинаках Курской области / Р. Ф. Воронина // Лесостепные культуры скифского времени. – МИА. – 1962. – № 113. – С. 130–134.
13. Ворошилов А. Н. Акинаки келермесского типа в Донской Лесостепи / А. Н. Ворошилов // Восточноевропейские древности скифской эпохи. – Воронеж : Научная книга, 2011. – С. 156–168.
14. Ворошилов А. Н. О начальном этапе освоения лесостепного междуречья Дона и Волги в раннем железном веке / А. Н. Ворошилов // Проблемы археологии Нижнего Поволжья. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2007. – С. 57–59.
15. Ворошилов А. Н. Случайные находки архаических акинаков как источник по истории Лесостепного Подонья в раннескифскую эпоху / А. Н. Ворошилов // Случайные находки: хронология, атрибуция, историко-культурный контекст. – СПб. : СПб. гос. ун-т, 2008. – С. 91–96.
16. Гайдукевич В. Ф. Некрополи некоторых боспорских городов (по материалам раскопок 1930-х гг.) / В. Ф. Гайдукевич // Некрополи боспорских городов. – МИА. – 1959. – № 69. – С. 154–238.
17. Галанина Л. К. К проблеме хронологии Келермесских курганов / Л. К. Галанина // РА. – 1994. – № 1. – С. 92–107.
18. Голубчик Л. М. Скифські мечі та кинджали у збірниках Дніпропетровського історичного музею / Л. М. Голубчик // Археологія. – 1986. – № 56. – С. 78–81.
19. Гречко Д. С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці / Д. С. Гречко. – К. : ІА НАНУ, 2010. – 286 с.
20. Гречко Д. С. О возможных «просветах» в «темное» время (VI в. до н. э.) скифской истории / Д. С. Гречко // Stratum plus. – 2012. – № 3. – С. 75–106.
21. Гречко Д. С. Об этнокультурных процессах в Посеймье в скифское время / Д. С. Гречко, Д. В. Каравайко // Сіверщина в історії України. – Київ ; Глухів, 2012. – Вип. 5. – С. 55–60.
22. Григорьев В. П. Курганы у с. Гладковщина – памятник эпохи скифской архаики в Левобережной Приднепровской террасовой Лесостепи / В. П. Григорьев, С. А. Скорый // Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicatae. – Kraków, 2012. – S. 441–459.
23. Дараган М. Н. О датировке амфоры из погребения № 2 Репяховатой могилы / М. Н. Дараган // АМА. – 2010. – № 14. – С. 175–202.
24. Евдокимов Г. Л. Раннескифское погребение с оружием из Херсонской области / Г. Л. Евдокимов, В. Ю. Мурзин // Вооружение скифов и сарматов. – К. : Наук. думка, 1984. – С. 75–82.
25. Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья) / В. А. Ильинская. – К. : Наук. думка, 1968. – 269 с.
26. Іллінська В. А. Из неопубликованных материалов скіфського часу в Лівобережному Лісостепу / В. А. Іллінська // Археологія. – 1968. – Т. 21. – С. 147–163.
27. Кашаев С. В. Некрополь Артющенко-2 (общая характеристика, результаты раскопок 2003–2005 гг., погребения №№ 1–23) / С. В. Кашаев // Боспорские исследования. – Вып. 22 : Степи Евразии и история Боспора Киммерийского. – Симферополь, Керчь. – 2009. – С. 188–267.
28. Клоков В. Ю. Находки скифских мечей и кинжалов в бассейне Верхнего Дона / В. Ю. Клоков // Археологические памятники Лесостепного Придонья. – Липецк : РИЦ ЛГПИ, 1996. – С. 122–132.
29. Ковалева И. Ф. Скифское погребение конца VI–V вв. до н. э. у с. Александровка / И. Ф. Ковалева, С. Е. Мухопад // Древности степной Скифии. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 91–117.
30. Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось / Г. Т. Ковпаненко. – К. : Наук. думка, 1981. – 160 с.
31. Колотухин В. А. Киммерийцы и скифы Степного Крыма / В. А. Колотухин. – Симферополь : СОНАТ, 2000. – 120 с.
32. Ляпушкин И. И. Дослідження Дніпровської лівобережної експедиції 1947–1948 рр. / И. И. Ляпушкин // АП. – 1952. – Т. 3. – С. 285–306.
33. Махортих С. В. Про кинджали скіфського типу з простим антенним навершям / С. В. Махортих // Археологія. – 1995. – № 4. – С. 104–115.
34. Махортих С. В. Мечи и кинжалы из погребений Перещепинского курганного могильника / С. В. Махортих // История оружия : альманах. – Запорожье, 2011. – № 2–3. – С. 10–15.
35. Махортих С. В. Скифские мечи и кинжалы из собрания Национального музея истории Украины / С. В. Махортих, С. М. Иевлев // Древности Северского Донца. – Луганск : Шлях, 2001. – С. 100–107.
36. Махортих С. В. Хронология Перещепинского курганного могильника близ Бельска / С. В. Махортих // Stratum plus. – 2012. – № 3. – С. 145–160.
37. Медведев А. П. Исследования по археологии и этнографии лесостепной Скифии / А. П. Медведев. – Воронеж : ВГУ, 2004. – 144 с.
38. Медведев А. П. Ранний железный век лесостепного Подонья / А. П. Медведев. – М. : Наука, 1999. – 159 с.
39. Медведская И. Н. Периодизация скифской архаики и Древний Восток / И. Н. Медведская // РА. – 1992. – № 3. – С. 86–107.
40. Мелюкова А. И. Вооружение скифов / А. И. Мелюкова // САИ. – Вып. Д1–4. – 1964. – 91 с.
41. Михно В. Б. Посеймье / В. Б. Михно. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1983. – 123 с.
42. Могилев О. Д. Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи / О. Д. Могилев. – К. ; Кам'янець-Подільський : [б. в.], 2008. – 439 с.
43. Мозолевский Б. Н. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева Могилы) / Б. Н. Мозолевский, С. В. Полин. – К. : Стило, 2005. – 599 с.
44. Монахов С. Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре : каталог-определитель / С. Ю. Монахов. – Москва ; Саратов : Киммериды : Изд-во Саратов. ун-та. – 352 с.
45. Мурзин В. Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья / В. Ю. Мурзин. – К. : Наук. думка, 1984. – 135 с.
46. Остапенко М. А. Скифские памятники северной части о. Хортица / М. А. Остапенко // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – 1995. – Вып. 5. – С. 53–66.
47. Петровская Е. А. Подгорцевские памятники Киевского Поднепровья / Е. А. Петровская // Археологія. – 1971. – № 2. – С. 9–21.
48. Полин С. В. Скифский Золотообалковский курганный могильник V–IV вв. до н. э. / С. В. Полин. – К. : Издатель Олег Филук. – 2014. – 774 с.
49. Полін С. В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток / С. В. Полін // Археологія. – 1987. – № 59. – С. 17–36.
50. Пузикова А. И. Акинак из с. Ключ Курской области / А. И. Пузикова // Древности Евразии в скифо-сарматское время. – М. : Наука, 1984. – С. 210–213.
51. Пузикова А. И. Марицкое городище в Посеймье / А. И. Пузикова. – М. : Наука, 1981. – 121 с.
52. Пузикова А. И. Отчет о работе Курского отряда Скифской лесостепной экспедиции в августе 1967 г. / А. И. Пузикова // НА Курского областного музея археологии.
53. Пузикова А. И. Памятники скифского времени бассейна р. Тускарь (Посеймье) / А. И. Пузикова. – М. : [б. и.], 1997. – 126 с.
54. Сиволап М. Клинка зброї скіфського часу в зібранні Черкаського краєзнавчого музею / М. Сиволап, О. Шелехань // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – Вип. 21 : Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку. – С. 209–217.

55. Скорый С. А. Раннескифский меч из с. Изюмовка близ Старого Крыма / С. А. Скорый // СА. – 1977. – № 1. – С. 280–281.
56. Скуднова В. М. Погребения с оружием из архаического некрополя Ольвии / В. М. Скуднова // ЗОАО. – 1960. – Т. 1 (34). – С. 60–76.
57. Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М.: Наука, 1989. – 464 с. – (Серия: Археология СССР).
58. Супруненко О. Б. Кинжал скіфського часу з-під Полтави / О. Б. Супруненко // АБУ 2000–2001. – К., 2002. – С. 247–249.
59. Техов Б. В. Скифы и материальная культура Центрального Кавказа в VII–VI вв. до н. э. / Б. В. Техов // Скифия и Кавказ. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 219–257.
60. Топал Д. А. Акинаки на западных рубежах Скифии: Карпато-Поднестровье / Д. А. Топал // История оружия: альманах. – 2014. – № 10. – С. 103–125.
61. Топал Д. А. Находки клинкового оружия ранних кочевников из Оргеевского района (Республика Молдова) / Д. А. Топал, И. В. Бруйко // Stratum plus. – 2012. – № 3. – С. 133–144.
62. Топал Д. А. Финальная линия развития мечей классической Скифии. Соотношение типов Чертомлык и Шульговка // Stratum plus. – 2014. – № 3. – С. 129–153.
63. Фіалко О. Є. Напад скіфів на Трахтемирівське городище / О. Є. Фіалко, Ю. В. Болтрик. – К.: [б. в.], 2003. – 152 с.
64. Хреков А. А. «Скифский логос» Геродота и население лесостепного Прихоперья в раннем железном веке / А. А. Хреков // Археология Восточно-Европейской степи. – Саратов, 2008. – Вып. 4. – С. 343–361.
65. Шапошникова О. Г. Курганная группа у с. Новорозановки / О. Г. Шапошникова, Г. П. Ребедаило // Древности Поингуля. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 66–76.
66. Шелехань О. В. Хронологія клинкової зброї ранньоскіфського часу (за матеріалами лісостепових пам'яток) / О. В. Шелехань // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Актуальные проблемы хронологии. – Керчь, 2014. – С. 486–491.
67. Шрамко Б. А. Новые исследования техники обработки железа в Скифии / Б. А. Шрамко, Л. Д. Фомин, Л. А. Солнцев // СА. – 1971. – № 4. – С. 140–153.

O. Bilynskyi, O. Shelekhan

BLADE WEAPON OF SCYTHIAN PERIOD FROM SEYM REGION

The corpus of swords and daggers of Scythian period which have been found in the Seym's basin region is described. Special patterns of their chronological and territorial distribution are analyzed.

Keywords: blade weapon, sword, dagger, Scythian time, Forest steppe, Seym region.

Матеріал надійшов 21.05.2015